

**Comparing the
Decline of
Nationalisms in
Western Europe:
the Generational
Dynamic**

COMPARÂND DECLINUL NAȚIONALISMELOR ÎN EUROPA OCCIDENTALĂ: DINAMICA GENERATIONALĂ^{*)}

MATTEI DOGAN

This analysis focuses on the attitudes that the people of each Western European country have toward other Western European countries. Several distinctions are needed, first of all between nationalism and national identity. A decline of nationalism implies a weakening of primordial ties, but not the disappearance of national identity.

Demonstrația pe care o dezvolt aici poate fi rezumată în cîteva cuvinte. Țările occidentale și-au finalizat integrarea națională de multă vreme și se găsesc astăzi într-o fază postnațională, aspirând la cooperarea supranatională, ca rezultat al unor procese profunde de interpenetrare economică, socială, culturală și politică. În toate țările Europei occidentale, atitudinea naționalistă se găsește într-o fază de eroziune, această trăsătură nemaiapărând ca o caracteristică de bază a culturii civice. Naționalismul rămâne încă valoarea politică cea mai semnificativă în lumea contemporană, dar nu și în Europa occidentală.

Varietăți de naționalism

Discuția în jurul naționalismului este plină de confuzie, deoarece oamenii de știință dău sensuri diferite acestui cuvânt. Semantica sa s-a schimbat adesea în timp. În timpul Revoluției Franceze, îndreptate împotriva puterii regale și a aristocrației, naționalismul era o valoare de stânga. Un meci de fotbal poate fi precedat de imnuri

^{*)} Acest studiu a fost mai întâi publicat în International Social Science Journal nr. 136/1993

năționale și punctat de exclamații șoviniste; am gresi totuși dacă am categorisit un asemenea comportament drept naționalist. Caracterul său futul se relevă prin faptul că în Europa unii jucători sunt adesea străini.

Diversele definiții ale naționalismului sunt contradictorii tocmai datorită diversității fenomenului însuși. Pre mulți observatori s-au mulțumit să teoretizeze asupra naționalismului fără a căuta suficient evidențe empirice. Unii dintre ei, ca John Marriott, au admis că principiul naționalității sfidează definițiile și chiar analiza, iar James Bryce a abandonat orice încercare de a-l defini. Louis L.Snyder a denunțat în *The Meaning of Nationalism* "tirania cuvintelor", trecând în revistă o serie de afirmații privind dificultatea de a da naționalismului o definiție științifică. Pentru D.Rustow, "națiunea a devenit nu numai un concept-cheie al teoriei politice, ci și arma favorită a polemicii politice" (Rustow, p.8). "Puține subiecte din științele sociale sau din istorie sunt în asemenea măsură modelate de credințe meta-științifice, cum e naționalismul" (von Beyme, p.227). "De ce este așa de greu de definit naționalismul?" se întrebă Balibar și Wallerstein. Deoarece "conceptul nu funcționează singur, apare întotdeauna într-un sir de... termeni intermediari sau extremi: civism, patriotism, populism, etnicitate, etnocentrism, xenofobie, șovinism, imperialism, antisemitism..." (Balibar și Wallerstein, p.66). Teoriile moderne nu iau în considerație varietatea criteriilor cu ajutorul cărora naționaliștii definesc națiunile. Înțeleg aici prin naționalism devotamentul față de o singură țară, un devotament atât de puternic, încât copleșește toate celelalte sentimente de identitate colectivă, chiar și pe cel religios.

Etnicitatea și naționalismul sunt, evident, noțiuni diferite. Voi exclude deci din analiză mișcările etnice de identitate regională. Erik Allardt a descoperit peste patruzeci de minorități etnice sau lingvistiche în Europa. Conceptul de naționalism nu este cel mai potrivit pentru caracterizarea lor.

Voi exclude, de asemenea, din analiză, reacțiile rasiste împotriva imigrantilor non-europeni. Rasismul și naționalismul sunt noțiuni diferite - ele coincid numai marginal. În mintea unora nu există incompatibilitate între declinul naționalismului în națiunile europene și simultan conservarea și chiar creșterea ostilității rasiste față de imigrații veniți din Africa și Asia de Sud. O literatură de mare importanță a fost consacrată acestor atitudini rasiste.

Îmi voi concentra analiza asupra percepției pe care o are fiecare țară a Europei occidentale asupra celoralte țări vestice, asupra declinului tendințelor naționaliste în Europa de Vest, fără a lăne cont de atitudinile pe care aceste țări pot să le aibă față de alte națiuni ale lumii, cu excepția Statelor Unite și a Japoniei.

Există o importantă diferență între o opinie și o valoare de bază: prima este mult mai volată, a doua se schimbă încet în timp. Într-un sondaj privind influența pe care se așteaptă să o aibă Parlamentul European în crearea unei bănci centrale europene, majoritatea persoanelor chestionate nu au fost capabile decât să exprime o opinie vagă, deoarece erau prea puțin informate asupra acestor proiecte vagi. Asemenea răspunsuri nefondate nu ne vor reține atenția. Obiectul nostru îl constituie valorile de bază.

Ce se înțelege prin declin? Prin comparație cu ce? Privind ce perioadă?

Punctul de plecare al naționalismului nu poate fi stabilit exact. În contextul european, secolul al XIX-lea a început în 1814, cu căderea lui Napoleon și desenarea noii hărți europene de către Metternich. Înainte de 1800, naționalismul nu a existat la nivel de masă. Moștenitorii Revoluției Franceze au răspândit ideile

COMPARÂND DECLINUL NAȚIONALISMULUI ...

naționaliste în Europa. Secolul al XIX-lea a fost etichetat drept "secolul naționalităților" și a culminat cu primul război mondial. Al doilea război mondial - mai degrabă un conflict între ideologii decât între naționalisme - a accelerat în unele țări declinul naționalismului, iar în altele l-a încetinit.

Punctul ideal de plecare pentru o analiză longitudinală ar fi anii '30, apogeul regimurilor totalitare în șase dintre țările europene și înflorirea unor mișcări de extremă dreaptă în celelalte. În 1938, dintre cele 22 de țări ale Europei centrale și de vest, 11 erau dictaturi și majoritatea celorlalte trăiau dezvoltarea semnificativă a partidelor naționaliste. La acea vreme însă, cercetarea prin sondaje era necunoscută sau încă în față.

E posibil ca în 1939 nu toți tinerii să fi fost entuziasmați, considerați individual, de plecarea la război. Însă nimeni nu le cerea părțea; cu toții ascultau. Astăzi, guvernele democratice nu se pot face ascultate dacă nu conving cetățeanul că este chemat să lupte pentru o cauză dreaptă. Socializarea tinerilor era foarte diferită în anii '30. Nu detinem sondaje efectuate pe eșanțioane naționale în acea perioadă, dar avem din abundență cercetări istorice privind credințele maselor și care subliniază importanța contextului naționalist și a indoctrinării. Sute de cărți publicate în toate țările europene, înainte și după război, aduc o mărturie impresionantă. Analizele longitudinale având ca obiect ultima jumătate de secol și-ar pierde din valoare dacă le-am reduce exclusiv la cercetare prin sondaj. Nu avem nevoie de sondaje pentru a recunoaște declinul naționalismului italian după colapsul imperiului austriac. În această situație putem avea încredere în istoricii italieni.

Analizele de conținut ale mediilor populare și ale mediilor elitiste, precum și ale textelor folosite în școlile elementare și în licee în anii '30 și '80 sunt surse de informație foarte semnificative privind evoluția în timp a gândirii publice în aceste probleme. Analizele comparative ale mesajelor

transmise de diversi vectori ai proceselor de socializare a tinerilor din anii '30 și '80 din mai multe țări (cum ar fi discursurile profesorilor din Italia, Spania, Franța sau Germania) evidențiază schimbările valorilor naționale, ale stereotipurilor și prejudecătilor. Capacitatea organizațiilor de veterani de a mobiliza mase enorme pe străzi (în Italia, în 1922) circulația procedeelor lor și conținutul acestor procedee în 1930 contrastează cu relativa discreție a veteranilor după cel de-al doilea război mondial. Predominanța unui ideologie în 1930 nu lasă nici o indoielă asupra sentimentelor naționaliste care impregnau profund sufletele a milioane de oameni în acel moment. Faptul că anii '30 au însemnat pentru Europa occidentală izbucnirea Weltanschauung-ului naționalist nu este o simplă presupunere: realitatea fenomenului este atestată de o seamă de istorici. În ce privește acest apogeu, există un consens general printre specialiștii europeni în științe sociale (Hobsbaw).

Un alt posibil punct al declinului a fi anul 1945. De atunci încoace naționalismul a devenit doar o trăsătură perceptată în anumite momente prin sondaje și însăși cîteodată de volatilitate, ca în Marea Britanie în timpul războiului din Falkland.

Trebuie să ținem seama și de circumstanțele istorice. Săptă țări europene (Marea Britanie, Franța, Italia, Belgia, Țările de Jos, Spania, Portugalia) și-au cucerit colonii în toată lumea, controlând peste jumătate din planetă. Este remarcabil faptul că descompunerea acestor imperii, prin decolonizarea de după cel de-al doilea război mondial, nu a generat o reacție naționalistă în aceste săptă țări.

Alte țări nu și-au pierdut numărul coloniilor, ci și o mare parte din propriul teritoriu, fără să manifeste însă o feală naționalistă. Numărul irlandezilor trăiți astăzi în afara Irlandei este mai mare decât populația irlandeză însăși. În aceeași situație se găsesc și Ungaria și poate Grecia.

Înaintând mai mult în trecut, trebuie să ne amintim că în 1914, pent-

majoritatea membrilor partidelor social-democrate din Germania sau Franța, chemarea naționalistă era mai puternică decât ideologia socialist-internaționalistă.

Ceea ce încercăm să scoatem în evidență este panta pe care o schițează acest lung proces, o trăsătură care marchează generații întregi. În mod ideal, ne-ar place să avem evidențe empirice despre mai multe țări, în două momente diferite de timp, stimulată la o distanță de 30-40 de ani, căci valorile de bază se schimbă încet. Totuși, datele pe care le deținem sunt suficiente doar pentru perioada mai recentă. O parte din evidențele empirice pe care le voi prezenta sunt bazate pe analize secundare ale unui sondaj condus de *European Value System Study Group* (vezi Ester și Halman) în nouă țări europene în 1981 și extins mai târziu la alte câteva țări, în special Statele Unite și Japonia. Al doilea eșantion de cercetare confirmă descoperirile primului pentru majoritatea valorilor de bază, diferențele de procentaj fiind neesențiale. Dată fiind perioada de timp relativ scurtă dintre cele două sondaje, am găsit, după cum ne așteptam, mai multe analogii decât diferențe. Restul evidențelor empirice pentru perioada 1971-1991 provine de la *Eurobarometer*, instituție a Comunității Europene, ca și din publicațiile diverselor institute de sondare a opiniei publice din Franța, Germania, Italia.

Trebuie să luăm în considerare toate datele disponibile prin sondaje, însă acest gen de date nu poate fi o sursă exclusivă și, desigur, nici una suficientă. Munca istoricilor este de o importanță primară. Pentru o asemenea analiză a schimbării în timp, demersul comparativ este o necesitate.

Asincronismul naționalismelor

Diversitatea naționalismelor este în parte generată de "vârstă" națiunilor, dar și de diferențele stadii ale națiunii. Căci națiunile

sunt localizate nu numai în spațiu, ci și în timp, deci este greu să îngrämadăști naționalismele într-o singură definiție. O perspectivă asincronică ne-ar ajuta să înțelegem mai bine originalitatea Europei occidentale în lumea de azi.

Naționalismul ca doctrină s-a născut în Europa la începutul secolului al XIX-lea. Este un produs al gândirii europene. A apărut într-o perioadă specifică din istoria Europei și s-a propagat ulterior în întreaga lume. China este un caz concludent. În China, există un simț al superiorității, dar acesta nu era nici pe deosebire naționalist. Naționalismul - în sensul modern al termenului - a fost adoptat în China în 1919. Chiar și după aceea însă a fost necesară o perioadă lungă de timp pentru ca Regatul Mijlociu să devină un stat-națiune.

Majoritatea țărilor din lumea a treia au granițe artificiale, stabilite de foști guvernatori coloniali. Foarte adesea, aceste granițe divizează grupuri etnice. În consecință, "majoritatea statelor africane din sudul Saharei pot fi considerate ca având un caracter tribal, din moment ce identitățile și loialitățile de trib sunt mai importante decât identitățile și loialitățile naționale" (Birch, p.25-26).

Multe din cele 170 de țări independente se găsesc în stadiul consolidării sau construcției naționale, fază pe care țările Europei occidentale au depășit-o de șase sau șapte generații. Nu mai suntem surprinși deci să observăm două trăsături contrastante în declinul naționalismului în bătrâna Europă și caracterul său de ideologic dominantă în alte părți. Acest asincronism ar putea fi explicat prin faptul că națiunile, ca și indivizi, nu au toate aceeași vârstă, fie în ce privește maturizarea națională, fie în ce privește dezvoltarea socio-economică. În momentul în care majoritatea țărilor din lumea a treia descoperă valorile naționaliste, aceleși valori se sting în Occident. O privire spre bibliografia asupra naționalismului este instructivă: în timp ce o importantă cantitate de literatură este dedicată lumii a treia, în

COMPARÂND DECLINUL NAȚIONALISMULUI ...

Vest subiectul a fost aproape neglijat după al doilea război mondial.

Tările Europei occidentale și cele ale Asiei, Africii, Orientului Mijlociu, Europei de Est coexistă sociologic într-o manieră diacronică. Cum acest secol se apropie de sfârșit, Europa occidentală nu mai este doar o realitate geografică, ci și o categorie temporală, un stadiu în istoria lumii. Nasser și Ho Chi Minh la un secol după Bismarck și Garibaldi.

Putem distinge cinci tipuri diferite de țări, tipuri care capătă sens numai dacă sunt situate într-o dimensiune temporală. În primul rând, sunt acele țări ale căror popoare au rămas încă loiale legăturilor lor primordiale și nu și-au câștigat un sentiment naționalist. Ele sunt într-o fază prenaționalistă. Majoritatea fac parte dintre cele mai sărace țări sărace, așa-numita lume a patra.

Al doilea tip constă din țările în curs de modernizare, cele mai bogate dintre țările sărace. Aproape toate sunt națiuni relativ tinere, care și-au obținut independența recent. Acestea sunt astăzi cele mai naționaliste. A fost nevoie de mult timp pentru ca Anglia, Franța, Spania să se maturizeze. Se poate oare comprima o experiență seculară într-o singură generație?

Al treilea tip este localizat foarte clar în timp și spațiu: Europa occidentală de azi, unde maturitatea națională este urmată de o eroziune a sentimentelor naționaliste. Distanța dintre aceste națiuni mature, deja imunizate împotriva naționalismului, și acele națiuni încă experimentând febra naționalistă, este de kilometri și nu de generații.

Al patrulea tip, localizat în Europa de Est, este caracterizat de o resuscitare a naționalismului, după o lungă perioadă de totalitarism și dominație străină.

Al cincilea tip include câteva țări ale căror rădăcini naționale nu sunt bazate pe "un sol ancestral" și unde naționalismul a luat în consecință o formă nouă, ca în S.U.A. sau în Australia.

Acum asincronism este vizibil în multe alte domenii. Potrivit indicatorilor demografici și economici (în special rata natalității, mortalitatea infantilă, proporția de tineri și bătrâni), Europa se află înaintea lumii a treia cu câteva generații.

Excepția americană într-o perspectivă europeană

Declinul naționalismului în Europa occidentală apare și mai evident dacă îl comparăm cu patriotismul american; nu vom încerca însă aici o comparație cuprinzătoare. Americanismul ca principiu sau crez rezultă dintr-un context istoric specific.

Hans Kon (1968, p.66) face o distincție între naționalismul corespunzător unei "societăți închise", care "pone accentul pe caracterul autohton al națiunii, pe originile comune (rasă, sânge) și înrădăcinarea într-un sol ancestral, și naționalismul "societății deschise", care reflectă o națiune de cetăteni indiferenți față de descendenta etnică. "Naționalismul deschis accentuează auto-determinarea individului; naționalismul închis evidențiază determinismul biologic sau istoric". Această dihotomie pare adevarată unei comparații a naționalismului de dincolo și dincolo de Atlantic.

Statele Unite sunt o societate multietnică. O națiune "nouă", care nu invocă "un fond ancestral comun", "o descendenta comună", un "sânge comun" sau o "legătură cu pământul", un "tată mitic" sau un sentiment atavic. Societatea americană este, pentru populația albă, un "creuzet". Diversitatea sa etnică a fost neconvenit reînnoită. "Criteriile etnice, culturale sau istorice ale identității originilor nu mai pot fi constituente ale formării unei națiuni, într-o societate eterogenă din punct de vedere etnic" (Lepsius, p.49).

Astăzi, patru din zece americani au cel puțin un bunic născut în afara Statelor Unite (Ladd, p.13). În Europa, un asemenea

amestec caracterizează doar câteva țări, care au avut parte de un flux de imigratie durând câteva generații. Franța - prima țară occidentală din istoria modernă care a cunoscut un declin al natalității - a primit de la începutul secolului încoace câteva valuri de imigranți de origine europeană: italieni, polonezi, spanioli, unguri, armeni, greci și.a. Multe din cataclismele naționale ale lumii s-au soldat cu refugieri în Franța. Oare căi dintre cetățenii francezi contemporani au cel puțin un bunic de origine străină? Dacă luăm în considerare statisticile naturalizaților din secolul trecut, inclusând imigranții mai recenti, de origine neeuropeană, mai ales marocani, algerieni, tunisieni, vietnamezi, vom descoperi că unul din cinci francezi este de "origine străină", majoritatea fiind fii sau nepoți de imigranți; în 1990, cifra oficială era de 10 din 53 de milioane de cetățeni francezi (cf. *Tribalat*), la care trebuie să adăugăm 4 milioane de străini. Sistemul școlar francez a facilitat asimilarea milioanelor de fii și fiice ale acestor "străini". Numărul imigrantilor din alte țări europene este mai mic.

În majoritatea cazurilor, naționalismul exacerbat este dirijat împotriva națiunilor vecine. Cele mai multe răboiale izbucnesc între țări apropiate, din cauza unor dispute teritoriale. Statele Unite au numai doi vecini. Cel din nord a devenit, din multe puncte de vedere, al cincizeci și unu-lea stat american. Granița dintre cei doi este permeabilă, deoarece canadienii, cu excepția celor din Quebec, sunt anglezii. În ce privește vecinul din sud, California, nu este în nici un caz un fel de Alsacia-Lorena, chiar dacă mexico-spaniola a devenit treptat a doua limbă oficială în California de Sud. Reacțiile rasiste și prejudecățile etnice nu sunt necunoscute aici, dar nu pot fi interpretate ca o ostilitate naționalistă împotriva unei țări străine. Potrivit evidențelor empirice disponibile, patriotismul american nu este într-un proces de eroziune.

Revitalizarea naționalismului în Europa de Est

Europa este o entitate geografică, dar din multe puncte de vedere, s-ar putea spune că există două Europe. Vorbind despre construcție națională, frontiere naționale, integrare națională, maturitate națională și sentimente naționaliste, țările Europei de Est sunt cu două sau mai multe generații (în funcție de țară) în urma țărilor occidentale. Polonia, independentă doar după 1919, a pierdut peste o treime din teritoriu. România și-a săvârșit unificarea națională abia în 1918. În acest colț al Europei, naționalismul nu este alcătuit din aceleași ingrediente ca în Europa de Vest.

Naționalismul exacerbat din majoritatea țărilor Europei de Est poate fi explicat prin faptul că, născute din colapsul a trei imperii, în 1919, ele au devenit în 1945 "sateliți" unui vecin uriaș (pe care îl urau prin tradiție) și au fost private de independență națională până în 1989-1990. În lunga lor istorică, aceste națiuni s-au bucurat de independență doar pentru scurte perioade de timp, uneori chiar pentru mai puțin de douăzeci de ani. "Teoria dependenței", atât de agreată de specialiștii Americii Latine, ar trebui aplicată și Europei de Est.

În aceste națiuni oprimate, bisericile istorice au fost fortărețele supraviețuirii naționale iar impregnarea religioasă rămâne vizibilă și astăzi. Fără îndoială că și în Vest, altarul a favorizat în trecut mișcări naționaliste și conservatoare, ca în Irlanda, Spania și Portugalia. Însă azi, naționalismul occidental nu mai este hrănит de religie; bisericiile nu mai sunt rețea mișcărilor naționaliste, chiar dacă acum câteva secole cultura spaniolă era modelată de biserică catolică, chiar dacă sângeroasele bătălii ale războiului de treizeci de ani au născut o serie de entități politice germane ivite din

COMPARÂND DECLINUL NAȚIONALISMULUI ...

competiția religioasă. Numai în câteva regiuni ale Europei occidentale legăturile primordiale au rămas puternice, dintre care regiunea bască este cea mai faimoasă.

În țările estice, naționalismul este încă intim legat de religie. "Pentru majoritatea polonezilor, catolicismul a devenit esența identității lor naționale. Convergența conștiințelor religioasă și națională a hrânit și catolicismul și naționalismul. În secolele care au trecut, catolicismul a devenit o necesitate națională în Polonia, iar fidelitatea față de biserică, sinonimă cu loialitatea față de națiune" (Chrypinski, p.241). Această relație a caracterizat mișcarea Solidaritatea din anii '80.

"Naționalismul bulgar a fost născut, hrânit, îngrijit și susținut timp de unsprezece ani de biserică ortodoxă națională. Patriarhii, episcopii și preoții au servit această cauză atâtă secole, sub țari sau sultani" (Raikin, p.352). Preoții, dar nu și episcopii, au continuat să servească această cauză și sub dictatura comunistă.

"Este cunoscut de toată lumea faptul că naționalismul și biserică catolică din Lituania sunt strâns legate, că interesele lor sunt, virtual, imposibil de distins și că activitatea naționalistă lituaniană constă, în mare parte, din apărarea bisericii și drepturilor religioase împotriva politiciei represive a regimului sovietic" (Girnius, p.109). Aceeași legătură între catolicism și naționalism se manifestă și în Croația și Slovenia.

Evident, în Europa de Est există o relație strânsă între religie, etnicitate, limbă și naționalitate - așa cum există în toate noile națiuni independente, neeuropene, resuscitate de colapsul colosului sovietic. Persistența valorilor naționaliste de bază în unele țări est-europene și exacerbarea lor în altele, ca în fosta Iugoslavie, sunt generate și de încrucișarea diferitelor grupuri etnice în același teritoriu.

Din cauza rădăcinilor sale religioase și a contextului geo-istoric, naționalismul din

Europa de Est este diferit de cel occidental. Afirmațiile pe care le-am făcut despre eroziunea naționalismului din Vest nu pot fi extrapolate și pentru Est. Acest fenomen de declin pare să se limiteze, pentru moment, la Europa de Vest, chiar dacă admitem că, din multe puncte de vedere, Cehoslovacia și Ungaria aparțin mai degrabă vestului decât estului Europei. Încă nu știm unde și când va fi așezată frontiera estică a Europei occidentale. Deocamdată, este o frontieră mobilă.

Cinci indicatori ai naționalismului

Eroziunea nu înseamnă eradicare. Desigur că naționalismul nu a dispărut din Europa vestică. Declinul nu trebuie confundat cu decadență: niciodată în istoria sa, Europa nu s-a bucurat de atâta bunăstare, culturală, libertate și drepturi civile ca astăzi. Toate țările occidentale de azi sunt democrații pluraliști. Numai un moralist rigid și superficial ar putea deduce că declinul naționalismului din Vest reflectă un declin al standardelor morale.

Majoritatea datelor prezentate aici capătă o semnificație mai clară dacă le plasăm într-o perspectivă istorică, dar numai în unele cazuri se întâmplă să putem văsli împotriva curentului.

Observând trăsăturile recente ale naționalismului, ne apar cinci indicatori de o semnificație deosebită: sentimentul mândriei naționale; gradul de încredere în armata națională; disponibilitatea de a lupta pentru propria țară în caz de război; încrederea sau neîncrederea în țările vecine; sentimentul apartenenței la Comunitatea Europeană. Acești indicatori ai naționalismului sunt corelați, dar nu și interșanjabili. Unii oameni pot fi mândri de țara lor fără a fi dispuși să lupte pentru ea în caz de război. Alții se identifică cu națiunea, dar nu sunt neapărat mândri de ea. Totuși, aceste variabile

constituie configurații psihologice semnificative, care ne confirmă că avem de-a face cu o caracteristică profundă,

Mândrie națională temperată

"A fi sau a nu fi mândru de țara mea, iată o întrebare pe care nu o înțeleg". Unul din trei francezi interviewați de SOFRES în 1977 au răspuns în acest fel. Totuși, de la Civic Culture a lui Almond și Verba încoace, mândria națională este un element recurrent în sondarea valorilor de bază. Acest sentiment a fost investigat de International Values Study Group în 1981-1982, de European Value Systems Study Group în 1981 și din nou în 1990-1991, de Comunitatea Europeană în 1970, de Eurobarometer în 1983, 1985 și 1988, și de instituții de sondare a opiniei publice din diferite țări, mai ales din Germania, Anglia și Franța.

Au fost colectate o sumedenie de date empirice despre mândria națională, însă este greu să scoatem din ele o imagine clară. Prea multă ambiguitate zace în întrebarea vagă: "Sunteți mândru, destul de mândru, nu foarte mândru, deloc mândru să fiți (naționalitatea)?". O cale de a interpreta aceste date este de a face distincția între ceea ce am putea numi naționalismul narcissist ("foarte mândru") și naționalismul eclectic ("destul de mândru"), în cazul în care această diferență ar reflecta mai mult decât o simplă reacție verbală. Analiza internațională a răspunsurilor pare să dea sens acestui distincții. Numai în trei țări - Grecia, Irlanda și Spania - majoritatea absolută a dat răspunsul "foarte mândru" în cel puțin patru sondaje, între 98% și 99%. Toate trei au avut o istorie națională turbulentă, încă prezentă în memoria colectivă. În Anglia, de asemenea, majoritatea absolută s-a simțit "foarte mândră" în 1981, 1982, 1983, 1985, dar nu și în 1988 și 1991. În alte cinci țări - Germania, Franța, Italia, Belgia și Olanda - s-a observat o schimbare de-a lungul timpului. Între 1970

și 1981, numărul celor "foarte mândri" a scăzut în toate aceste cinci țări.

Există o relație foarte strânsă între mândria națională și dimensiunea stângă-dreaptă. Dintre europenii orientați spre stânga, 29 la sută erau foarte mândri de naționalitatea lor în 1981; printre cei orientați spre dreapta, 60 la sută (Harding, p.61).

Oamenii pot fi mândri de țara lor pentru o mulțime de motive. Unii percep performanța economică sau democratizarea instituțiilor. Portughezii sunt mândri de "moștenirea lor istorică" și nu de nivelul de trai din țara lor. Mulți dintre italieni socotesc că "frumusețea naturală a țării" și "bogațiile sale artistice" sunt inestimabile.

Mândria națională nu este incompatibilă cu sentimentul că țara stagniază. Grecii, de exemplu, sunt foarte mândri de țara lor (70 la sută - "foarte mândri", 20 la sută - "destul de mândri"), dar, în același timp, 45 la sută admiteau în 1987 că țara lor urmează o curbă descendenta și numai 34 la sută își percepau țara ca prosperă. Marea mândrie națională a grecilor trebuie interpretată dintr-o perspectivă istorică mai recentă, mai ales în cazul Ciprului. În ciuda unei anumite imagini, Grecia este un stat-națiune Tânăr, câștigându-și independența națională doar în 1830, după patru secole de ocupație turcă.

Nivelul mândriei naționale nu depinde nici de mărimea țării, din moment ce Islanda, Irlanda și Grecia dovedesc cea mai mare mândrie națională. Nivelul variază totuși în interiorul fiecărei țări în funcție de nivelul de educație al fiecărui individ. De exemplu în Norvegia, "în grupurile de vârstă cu un nivel bun de educație se întâlnesc foarte rar un grad ridicat de mândrie națională" (Martinussen, p.17).

Germania, Italia, Japonia și Belgia sunt țările cu cel mai scăzut nivel al mândriei naționale în 1981: numai 35 la sută din germani, 28 la sută din italieni, 25 la sută din belgieni și 22 la sută din japonezi erau "foarte mândri". În aceste țări, proporția de oameni "foarte mândri" a rămas foarte mică

COMPARÂND DECLINUL NAȚIONALISMULUI ...

și în timpul decadelor următoare. Germania ar putea fi considerată un caz clinic. Se pare că sindromul înfrângerii are consecințe durabile asupra populației. "In loc să fie foarte puternic imediat după război, efectul s-a manifestat într-o lungă perioadă de timp" (Noelle-Neumann, 1985, p.2). Dezbaterile culturale ce au avut loc în Germania în ultimele patru decenii, precedând reunificarea, au contribuit cu siguranță la difuziunea unor asemenea sentimente temperate. Cât despre Belgia, motivarea nivelului scăzut al mândriei naționale trebuie căutată în sciziunea profundă dintre flamani și valoni.

Proportia celor care "nu sunt mândri" de țara lor a crescut semnificativ în anii '80 în Anglia și Belgia, și a rămas relativ ridicată în Germania (între 29 și 31%), Italia (15%), Franța (19%). Este posibil însă ca mândria națională a germanilor să fi crescut după reunificare și colapsul colosului din Est.

În unele țări există oameni care trăiesc un fel de "identificare negativă". Întrebările pertinente permit detectarea unor asemenea sentimente: "În ce țară v-ați fi dorit să vă fi născut?", "În ce țară v-ar place să trăiți?". Majoritatea ungurilor nu au ales Ungaria (aceasta fără de căderea "cortinei de fier"). Ungurii simțeau că aparțin unei "țări dezavantajate", frustrarea lor slabind mândria națională și chiar identificarea națională (Csepeli). Întrebările puse în Italia sau Anglia acum treizeci de ani, privind dorința de a emigra în Statele Unite, sugerau existența unei mici minorități cu rădăcini eradicabile. Această dorință a scăzut mult în ultimele două decenii.

Examinând datele obținute din sondaje efectuate în 15 țări, observăm că relația dintre nivelul mândriei naționale și realizările economice sau culturale ale acestor țări în lumea modernă este foarte slabă. Ar fi mai înțelept însă să ne abținem de la comentarii privind cele mai evidente discrepanțe.

Nivel scăzut al încrederii în armată

Nivelul încrederii în armată poate fi interpretat în lumina unei istorii militare pe care istoricii apologeti preferă să nu și-o amintească. Este vorba despre capacitatea reală a unei țări de a rezista și de a câștiga în cazul unui război, și nu neapărat despre competența unui stat major militar.

Vorbind despre experiență militară națională și despre memoria națională colectivă, există o diferență esențială între generația dinainte de război și generația de după război. Părinții și bunicii actualelor generații germane au pierdut războiul de două ori; Italia a început al doilea război mondial într-o tabără și l-a sfârșit în tabără adversă. Franța, după ce a pierdut bătalia din iunie 1940, a trăit patru ani sub ocupație; forțele militare ale Belgiei, Olandei, Danemarcăi și Norvegiei au sucombat în 1940; armata grecească nu a putut menține independența țării nici măcar în insule; soldații polonezi au fost zdrobiți în 1939; armata română a fost înghesuită între Wehrmacht și Armata Roșie; armata spaniolă nu a fost folosită împotriva dușmanilor ci împotriva a jumătate din poporul spaniol, între anii 1936 și 1938; armata portugheză a fost umilită o generație mai târziu în războaiele coloniale. Cazul european cel mai notoriu este Cehoslovacia, care a "capitulat" de trei ori fără a încerca sau a avea posibilitatea de a lupta: în 1937, în 1948 și în 1968. În circumstanțe similare, mica Finlandă a ales lupta și a fost încununată de succes. Doar armata britanică, protejată de Canal, a ieșit pe deplin victorioasă - însă războiul a accelerat declinul economic al Angliei. Adevărul este că, fără sprijinul masiv al Armatei Roșii, Europa nu ar fi fost eliberată de totalitarism - roșu sau verde - în ciuda abnegației și eroismului a milioane de soldați europeni și luptători din rezistență. Este necesar să ne amintim aceste fapte istorice importante pentru a explica tendințele defetiste de astăzi.

Spectrul Armatei Roșii a avut un rol important în scăderea încrederii în armatele occidentale. Timp de patru decenii, popoarele europene și liderii lor au trăit cu frica-n săn. Puțină vreme după armistițiul, jumătate din cetățenii francezi credeau că "un nou război mondial va izbucni în anii următori" (Sondaje, 1948-1991). Această teamă oscila între 35 și 45 de procente în majoritatea țărilor în timpul războiului rece. În prezența unei asemenea primejdii, politicienii și ofițerii militari europeni au realizat că armatele "lor" au devenit "prea mici". Vechile rivalități din Europa au intrat în "istoria veche". Țările europene au încetat să fie independente militar și această lipsă de independență a fost resimțită rapid de mase (Sondaje, 1948, p.92).

Europa occidentală constă din cinci țări mari și zece țări mici. Mărimea țărilor nu este un parametru semnificativ în determinarea gradului de încredere al cetățenilor în armată. În 1981, 57 la sută din olandezi, 59 la sută din danezi și 53 la sută din belgieni nu aveau deloc încredere în armata lor. Chiar și țările mai mari, care cheltuiau o bună parte din bugetul național pentru armată, și asta de o perioadă îndelungată, nu se arătau mai încrezătoare: 44% din francezi, 48% din germani, 45% din italieni și 36% din spanioli nu aveau încredere în armatele lor. Doar britanicii (care, fără îndoială, păstrau o vici amintire a iernii lui 1940) s-au arătat, patru decenii mai târziu, încrezători în armată și insularitatea lor: numai 20% din englezi se îndoiau de capacitatea armatei lor. Finlandezii, aflați în umbra Colosului, manifestau încredere în mica lor armată (68%). Japonezii nu aveau deloc încredere (64%); dintre democrațiile avansate, Japonia pare a fi cea mai anti-militaristă.

Între 1981 și 1990-1991, procentul mediu de cetățeni din douăsprezece țări ale Comunității Europene, care manifestau "foarte multă încredere" în armată, a scăzut de la 20 la 13%, iar proporția celor încrezători a crescut de la 38 la 48%. Aceasta

era starea de spirit înaintea imploziei imperiului sovietic.

Cariera militară și-a pierdut mult din prestigiul tradițional. Un simptom concluziv este că, în Franța, absolvenții școlii politehnice, o veche și selectivă școală militară, nu mai vor să devină ofițeri militari, ca până în 1940; ei optează pentru poziții civile în aparatul de stat, excepție făcând doar cei aparținând unor familii cu tradiție militară.

Există o relație strânsă între încrederea în armată și credințele religioase. În toate țările se poate observa un contrast izbitor: majoritatea agnosticilor nu au încredere în armată (87% în Germania, 77% în Spania și Irlanda, 71% în Franță); majoritatea persoanelor religioase au încredere în armată.

Simultan cu declinul încrederii în armata națională a crescut ideea unei armate multinationale. Una din cele mai importante și pasionate dezbatere din Parlamentul francez a avut loc în 1954, a propos de "armata europeană". La acea vreme, majoritatea francezilor nu se simțeau pregătiți să accepte "reînarmarea inamicului ereditar". Proiectul a fost respins cu 319 voturi împotriva a 264, situația reflectând opinia publică: o treime pentru, o treime împotriva și o treime ezitând (Sondaje, 1954, p.16). O generație mai târziu, în decembrie 1990, 66% din francezii adulți s-au arătat încântați de o "apărare europeană comună". În întreaga comunitate europeană, șapte din zece adulți s-au declarat pentru (Eurobarometer, decembrie 1990). Ideea a avut deci nevoie de o treime de secol ca să se maturizeze !

Increderea scăzută în armată merge mână în mână cu repulsia față de recrutarea militară. Doar o treime din adulții francezi au condamnat încercarea de a scăpa de recrutare prin înșelăciune (42% din catolici practicanți, 27% din agnosiți). Numai unul din cinci tineri direct implicați în problemă (între 18 și 24 de ani) au privit acest comportament ca pe o serioasă cheștiune

COMPARÂND DECLINUL NAȚIONALISMULUI ...

morală. (Percheron, p.95). Același fenomen a fost observat și în alte țări europene, în special în Italia și Olanda. "Repulsia față de militarism" era totuși cea mai pronunțată în Germania, după cum ne demonstrează periodicele demonstrații de masă ale tinerilor din orașele mari. Deja în 1955, numai 40% din germani erau în favoarea reconstituirii armatei germane. (Noelle și Neumann, p.295). Întrebări în 1990 care ar trebui să fie prioritățile de investiție ale statului, germanii au lăsat armata pe ultimul loc între cele 16 elemente, preferând sănătatea, locuințele și scolile (Meroth, p.14).

Pierzând războiul, Germania și Japonia au trecut într-o singură generație de la un militarism extrem la un puternic anti-militarism. Ironia istoriei este că aceste două țări au reușit să obțină prin superioritatea tehnologică și expansiunea economică ceea ce nu reușiseră să aibă prin agresiune militară: să devină a doua și respectiv a treia putere economică din lume.

Nu este nevoie să fii profet ca să-ți dai seama că în fine ori vom avea o armată europeană profesionistă, bazată pe proporționalitate, ori integrarea europeană va rămâne un ideal ratat.

Astfel, unul din componentele tradiționale ale naționalismului - capacitatea de apărare militară a țărilor - pare să dispară.

Refuzul de a lupta pentru țara sa: defetismul

Un alt indicator al declinului naționalismului este refuzul unei importante părți a populației de a lupta pentru propria țară. În sondajul european al valorilor, din 1981, s-a pus întrebarea: "Sunteți gata să luptați pentru țara dumneavoastră?". Întrebarea nu preciza în ce circumstanțe sau împotriva cui. În climatul politic al timpului, nu era însă nici o îndoială că inamicul implicat era colosul estic. Pentru toate cele nouă țări europene, o medie de 43% era gata de luptă în 1981, iar 40%, nu (17% nu au răspuns sau au dat răspunsuri neclare).

Aceste medii nu s-au schimbat semnificativ între anii 1981 și 1990-1991 și nici nu ne așteptăm să se schimbe, din moment ce contextul politic și militar a rămas același. Compararea ar trebui făcută cu situația antebelică. Dacă am fi pus o asemenea întrebare în 1930, presiunea socială ar fi fost așa de puternică, încât relativ puțini oameni ar fi dat un răspuns non-conformist care în Germania, Italia, Spania, Portugalia, Austria, Franța sau Belgia, ar fi fost considerat o ofensă criminală. Poate că nu este vorba aici decât de o reacție verbală și nu de un sentiment intim. Dar comportamentul verbal este un fapt sociologic, confirmat de analizele comparative.

Cine erau cei care vroiau să lupte și cine erau defetistii? Pentru întregul eșantion european, dorința de luptă era mai frecventă printre fermieri decât printre muncitorii industriali, printre oamenii religioși decât printre agnosi, printre cei de dreapta decât printre cei de stânga, printre cei care dădeau importanță luptei pentru egalitate și printre proprietari. În domeniul politicii, "acești oameni care ar fi luptat pentru țara lor permiteau o mai bună păstrare a ordinii în națiune, aveau mai multă încredere în forțele armate, în poliție, în parlament, în instituții în general, favorizau întreprinderile libere și aveau un mai mare respect pentru autorități" (Stoetzel, p.169).

Există diferențe importante între țări. În Germania, numai 35% din oameni s-au arătat dornici să lupte; 31% în Italia; 27% în Belgia și 19% în Japonia, față de 83% în Norvegia. Numărul persoanelor nedecise a fost deosebit de mare în Germania (23%), Belgia (23%) și Japonia (35%). Pentru germani, un război era echivalent în 1981 cu un fratricid care ar fi asmuțit Estul împotriva Vestului, concepție reflectată în sloganul *Mehr rot als tot*.

Relația dintre defetism și absență sau moderarea mândriei naționale este foarte semnificativă. Dintre francezii gata să lupte pentru țara lor, 49% erau "mândri" și 18%

nu; în Spania, 57% da și 31% nu; în Italia, 31% da și 19% nu; și în Anglia, 66% față de 39% (Rose, p.94). Există de asemenea o legătură importantă între un nivel scăzut al încrederii în armată și refuzul de a lupta.

Intr-un sondaj Eurobarometer din noiembrie 1989, cei chestionați au fost puși să aleagă una din douăsprezece "mari cauze" pentru care ar fi dispuși să lupte. Considerând cele douăsprezece țări laolaltă, "apărarea țării" a ocupat locul al saptelea, după "drepturile omului", "pacea", "protecția naturii", "lupta împotriva săraciei", "libertatea individului" și "lupta împotriva rasismului". "Apărarea țării" a câștigat totuși un loc mai important decât "apărarea credinței religioase". Poate că există o logică aici: apărarea țării este un efort colectiv, în timp ce religia este o problemă personală.

În Franța și Italia, proporția de defesiști printre cei care nu cred în "viața de apoi" era mai mare decât printre credincioși (Franța, 51% față de 38%; Italia, 61% față de 48%). În alte țări, diferența este mai puțin semnificativă.

Astăzi, Japonia pare cea mai defetistă dintre democrațiile avansate. Sondaje din 1980 și 1981 arată că aproape jumătate din japonezi ar prefera să dezerteze (21%) sau să capiteleze fără luptă (23%) dacă teritoriul lor ar fi invadat. Doar 31% s-au declarat gata să lupte. (Nishira, p.11). Proporția a fost chiar mai mică în cazurile în care întrebarea specifică "cu riscul vieții".

Un sondaj efectuat simultan în Japonia și Statele Unite, în 1983, a scos la iveală un profund contrast între cele două țări. Dacă țara lor ar fi fost agresată, numai 21% din japonezi s-ar fi angajat în război, față de 73% din americani (Nishira, p.11). Cerându-li-se în martie 1981 să aleagă "lucrul pe care ar dori cel mai mult să-l protejeze", doar 8% dintre japonezi au specificat "țara, pamântul nostru", pe când alii 44% au ales "libertatea, pacea" și restul de 45%, "eu, familia, proprietatea" (*Index la International Public Opinion*, 1981-1982, p.458).

Nu trebuie neglijat aspectul psihologic. Tehnologia armelor contemporane are consecințe psihologice asupra capacitaților de luptă. Pentru unul din patru soldați americanii, cauza evacuării de pe front în timpul celui de-al doilea război mondial era trauma psihologică. În primele trei zile ale războiului Yom Kippur, 60% din israelienii evacuați aveau probleme psihologice și nu vătămări corporale. Armata franceză a studiat "stressul în cazul soldaților luptători" (Armee de Terre, p.13). În 1991, în armata americană care lupta împotriva Irakului, erau prezenți și psihiatri.

Înainte de primul război mondial, toți tinerii germani, francezi, italieni și spanioli erau înrolați în armată pentru trei ani, fie că vroiau, fie că nu. Era obligația națională supremă: dezertorii erau privați de drepturile civile. Astăzi un guvern democratic nu ar putea obține un asemenea sacrificiu pe timp de pace. Mentalitatea s-a schimbat radical la toate nivelurile piramidei politice. Tehnologia militară, de asemenea.

Fără îndoială că în cazul unui război real, comportamentul ar putea fi foarte diferit de reacțiile verbale din sondaje, însă este important să știm că opiniile privind o serie de probleme sunt coerente.

Încredere mutuală între națiunile Europei occidentale

Un alt indicator al declinului naționalismului este încrederea pe care o au națiunile europene în vecinii lor, după cum au demonstrat sondajele Eurobarometer, sponsorizate de Comisia Comunităților Europene, din anii 1970, 1980, 1982, 1986, 1990. În acești douăzeci de ani, rezultatele sondajelor au variat, însă fără să schimbe descoperirile de bază. Nu este necesar să prezintăm aici prea multe tabele statistice. Îmi voi concentra întâi analiza asupra sondajului din octombrie 1980, cel mai detaliat dintre cele șase. Întrebările puse nu faceau nici o diferență între încrederea indivizilor, încrederea țării ca bloc colectiv și

COMPARÂND DECLINUL NAȚIONALISMULUI ...

încrederea celor care au puterea în momentul sondajului. Numai prin astfel de distincții sunt posibile interpretări clare. Datele disponibile poartă diverse stereotipuri. În răspunsurile francezilor privind italienii, stereotipul era "cuțitul înfipt în spate" cu patruzece de ani înainte de către conducătorii fasciști. Stereotipul aplicat americanilor este "capitalism" și "imperialism". Acest stereotip nu se referă însă la americanii ca indivizi. Se știe că oamenii de afaceri americanii și europeni au încredere în cei japonezi și chinezi, chiar dacă nu au nici un motiv special să se bazeze pe Japonia și China ca națiuni. Practic, este greu să obții date "aseptice".

Majoritatea absolută a europenilor chestionați în 1980 manifestau încredere în nouă din cele treisprezece țări europene considerate. Numai patru țări - Italia, Grecia, Spania și Portugalia - nu erau demne de încredere pentru majoritatea europenilor aparținând celorlalte nouă țări.

După câteva generații de antagonism naționalist între Franța și Germania, trei războaie și o memorie colectivă tenace și plină de prejudecăți, s-a produs o cotitură importantă în istoria europeană: astăzi, majoritatea germanilor au încredere în francezi și viceversa. În niște sondaje efectuate în Franța și Germania în mai 1983 și octombrie 1988, între răspunsurile la întrebarea "Dintre următoarele țări, care sunt cele două pe care le considerați prietene ale țării dv.?", Franța era în fruntea listei eșantionului german, iar Germania la fel în eșantioanele franceze (SOFRES, 1990, P.145). Miraculoasă schimbare! ar spune cei ce-și împrospătează memoria scotocind prin arhive.

În iulie 1954, unul din doi din cei 2.562 de francezi inclusi într-un eșantion național au spus că se consideră "victime" ale războaielor cu Germania din 1914-1918 și 1939-1945, pierzând un membru al familiei sau suferind pagube și răniri (Sondaje, 1958, I, p.54). În februarie 1955, 30% din francezi credeau că Germania reprezentă o

"primejdie", în timp ce 40% se temeau mai mult de Uniunea Sovietică. Din noiembrie 1954, în mai 1956, proporția de francezi care aveau o "părere rea sau foarte rea despre Germania" a fluctuat, de-a lungul a șase sondaje, de la 26% la 31%; numai în mai 1957, procentul a scăzut la 18%, iar câteva luni mai târziu, la 15% (Sondaje, 1958, I, p.46). În septembrie 1953 și apoi în decembrie 1955, unul din trei francezi credea că în cazul unui război cu Uniunea Sovietică, Franța nu ar putea avea încredere în Germania, iar numai 9% manifestau confidență în fostul lor inamic. În același sondaj, Marea Britanie și Statele Unite nu erau considerate prea demne de încredere (Sondaje, 1958, I, p.50). În 1954, numai 24% din francezi ar fi avut încredere într-un tratat cu Germania, față de 43% care l-ar fi refuzat (Sondaje, 1958, I, p.64). În același timp, vechile stereotipuri continuau să inflorească: "Poporul german iubește fundamental războiul", declară în 1954 unul din doi francezi. "Mentalitatea germană nu s-a schimbat"; "Ar fi fost mai bine pentru Franța dacă Germania ar fi rămas divizată" (Sondaje, 1958, I, p.74). Aceeași persoană care, la vîrstă de 25 de ani în 1954, susținea asemenea stereotipuri are altă părere poate la vîrstă de 54 de ani, admitând în 1983 că Germania este cel mai bun aliat al Franței.

În 1980, majoritatea francezilor manifestau încredere în englezi, dar sentimentul nu era reciproc (poate datorită unui resentiment rezidual născut din politica externă a lui De Gaulle care tindea să țină Marea Britanie departe de Piața Comună). Englezii aveau mai multă încredere în germani decât în francezi: 60% față de 34%. Analog, Franța începea să-si situeze fostul inamic mai sus decât fostul aliat, 60% față de 53%: războiale mondiale aparțin istoriei, unificarea europeană reprezintă viitorul.

Majoritatea italienilor se bazează pe francezi și germani, dar mai puțini francezi și germani aveau încredere în italieni. Există o puternică afinitate între belgieni și olandezii. Lucru destul de curios, majoritatea

irlandezilor au încredere în englezi și viceversa.

Un mare număr de greci nu aveau încredere în americani (53%), germani (45%), italieni (45%) și englezi (42%). După faptă și răspălată: o treime din publicul european se ferea de greci (27% nu au răspuns). Nu numai că europenii nu aveau încredere în greci, dar unul din patru greci nu avea încredere în propriii săi concetățeni. Țara care inspira cea mai multă încredere Greciei era Franța (58%), fără îndoială datorită unor motive istorice datând din secolul al XIX-lea.

Cel mai interesant caz este Italia. În 1980, unul din doi europeni nu se încredea în italieni, în special germanii (64%). În același timp, italienii nu aveau încredere în vecinii lor mediteraneeni, mai ales în greci (45%) - fără îndoială datorită memoriei reziduale a războiului italiano-grec din 1941 - dar nici în spanioli (45%) și portughezi (42%).

Aj trebui să vedem în aceasta o dovadă a persistenței tendințelor xenofobe în Italia? Sau ar trebui să luăm în considerare o trăsătură a culturii politice italiene, mai ales din Mezzogiorno, care rezultă dintr-o istorie milenară: neîncrederea în ceilalți, fie ei propriii compatrioți, cu excepția familiei. Nivelul scăzut al încrederii reciproce a fost observat de o mulțime de scriitori italieni și confirmat în anii '50 de un sondaj privind prejudecățile. Edward Banfield a numit acest fenomen "familism amoral". Un sondaj efectuat în 1986 în douăsprezece țări europene a arătat că Italia era țara cu cel mai ridicat nivel al neîncrederei în compatrioți (35%) față de 25% în Grecia, 17% în Portugalia, 16% în Spania, 17% în Franță, 14% în Irlanda și Belgia, 11% în Anglia și Olanda. O asemenea neîncredere este o trăsătură culturală care nu trebuie confundată cu naționalismul și xenofobia, pentru că se referă la compatrioți. Distribuția geografică a fenomenului, mult mai întâlnit în sudul Italiei decât în centru sau în nord, confirmă această interpretare (Doxa, 1986, p.164).

Lipsa de încredere a multor

europeeni în italieni datează din al doilea război mondial, când armata italiană nu a părut prea grăbită să lupte. Un lucru interpretat greșit, deoarece în mintea multor soldați italieni un spirit prea combativ ar fi însemnat sprijinirea regimului fascist.

O clasificare a țărilor în funcție de încrederea de care se bucură din partea vecinilor lor este dificilă, pentru că prea mulți oameni au uitat să-si exprime vreo părere privind țările mai mici: aceste țări par să se ignore una pe alta, gravitând spre cele mai mari. De exemplu, 54% din irlandezi nu aveau nici o părere despre greci și reciproc; 42% din greci nu știau ce să credă despre poporul irlandez. Un mare procent de irlandezi nu au avut o opinie despre celelalte țări europene mici: 48% nu aveau nici o părere despre belgieni; 46% despre danezi; 40% despre olandezi; 53% despre luxemburghezi - dar numai 7% nu aveau o părere clară despre britanici. Analog, mulți greci au răspuns că nu au o opinie privind alte țări mai mici: Belgia (37%), Danemarca (36%), Olanda (33%). O treime din belgieni nu știau dacă portughezii și grecii sunt sau nu demni de încredere. O treime din francezi și 44% din italieni au avut aceeași ezitare în ce-i privește pe irlandezi. Se pare că unele "mici țări periferice" - Irlanda, Portugalia, Grecia - nu erau integrate în conștiința europeană. Alte țări "mici" - Elveția, Belgia, Olanda - se găseau printre cele mai demne de încredere; foarte puțini oameni se fereau de ele, căci mărimea lor nu era perceptibilă ca o posibilă amenințare.

Între 1976 și 1990 nivelul încrederii mutuale a crescut pentru toate țările, cu excepția Angliei. Deja ridicată în 1976, încrederea în cele patru mici țări nordice (Belgia, Danemarca, Olanda și Luxemburg) a continuat să crească. O substantială creștere a încrederii s-a remarcat pentru Italia, Spania și Franța. Italia a atins între 1986 și 1990 același nivel de încredere de care se bucurau și alte țări importante. Si Irlanda și-a îmbunătățit imaginea între 1976 și 1990, ca și Portugalia și Grecia. Singurul caz de scădere

COMPARÂND DECLINUL NAȚIONALISMULUI ...

perceptibilă a încrederei este Anglia între 1980 și 1990 - "adormita" - însă această țară rămâne totuși una dintre cele mai demne de încredere printre țările europene. Țările mici au început să iasă tot mai mult în evidență în perioada 1986-1990 (Hofrichter și Niedermayer, p.13-19).

Pe scurt, numai o mică minoritate a Europei de Vest nu are încredere în celelalte țări ale Europei occidentale, dar majoritatea dovedește o încredere nestânjenită de naționalism. Nu e greu să ne imaginăm care ar fi fost rezultatele unui sondaj similar efectuat în anii '30 în Franța, Germania, Anglia sau Italia. Astăzi, toate țările occidentale sunt democrații pluraliste; după cum afirmă Michael Doyle, statele liberale nu sunt interesate de lupta împotriva celorlalte.

Încrederea reciprocă a popoarelor din Europa vestică contrastează cu lipsa încrederei țărilor Europei de Est. Cifrele își dovedesc adevărata lor semnificație abia când sunt comparate cu cele privind Europa de Est. Într-un sondaj din octombrie 1990, majoritatea polonezilor au declarat că "nu au prea multă încredere" sau chiar "deloc" în ruși (69%), ucraineni (75%), bieloruși (63%), români (64%), bulgari (56%) și cehi (61%). Doar 2% dintre polonezi "aveau multă încredere" în ruși, ucraineni sau bieloruși. Americanii, englezii, francezii, italienii și elvețienii erau singurii în care aveau "multă încredere" cel puțin 10% din polonezi. Memoria colectivă trăiește chiar după 45 de ani de la sfârșitul războiului: 70% din polonezi nu aveau încredere în germani (Eurobarometer, decembrie 1990, p.A-47). Putem trage concluzia că majoritatea polonezilor simțeau că trăiesc într-un mediu ostil. Or, un asemenea sentiment nu poate să nască decât un puternic naționalism.

Cehii credeau și ei că se află într-un mediu ostil. Majoritatea cehilor nu se încred în ruși (62%), români (77%), polonezi (77%), unguri (67%) sau bulgari (64%), însă numai 44% dintre ei nu au încredere în germani. Lucrul cel mai interesant este că o

minoritate semnificativă de cehi nu are încredere în slovaci (Eurobarometer, decembrie 1990, p.A-47).

Înflorirea unei conștiințe europene

După cum am vîzut, mulți europeni exprimă o mândrie națională limitată, nu sunt pe deplin încrezători în armata țării lor, nu doresc să lupte pentru propria țară, în schimb se bizează pe vecinii lor. Acești patru indicatori sunt legați de o mulțime de parametri, dar au un efect cumulativ combinat, care neutralizează naționalismul secular.

Trei întrebări formulate de Eurobarometer au generat evidență empirică a înfloririi unei conștiințe europene. Prima întrebare a fost dacă oamenii erau în favoarea, împotriva sau indiferenți față de unificarea europeană, și a fost repetată de 31 de ori între 1952 și 1990 în Franța, Anglia, Germania federală, Italia și Belgia. Într-o etapă următoare, au fost incluse și alte țări (Olanda în 1962, Danemarca în 1973, Grecia în 1980, Portugalia în 1981). În toate aceste țări, atitudinea favorabilă față de unificarea Europei a crescut (chiar și în Anglia, de la 58% la 74%). Media pentru zece țări a urcat de la 63% în 1973 la 80% în 1990.

A doua întrebare a fost dacă a fi membru al Pieței Comune este "un lucru bun, rău sau nici bun, nici rău" pentru țara persoanei interviewate. Efectuat de 37 de ori în 1973 și 1990 în majoritatea țărilor (în Spania, Portugalia și Grecia abia după 1980), sondajul a indicat o creștere semnificativă a răspunsurilor pozitive în toate țările, fără excepție. Pentru întreaga Comunitate, media a evoluat de la 56% în 1973 la 68% în 1990.

A treia întrebare: "Luând totul în considerație, ați spune că țara dv. a profitat în ansamblu fiind membră a Comunității Europene sau nu?", a relevat, de-a lungul a 17 sondaje, un ușor declin al răspunsurilor pozitive în perioada 1983-1990 în Italia și Olanda și o puternică urcare în cele patru țări

care au beneficiat cel mai mult de pe urma redistribuirii veniturilor Comunității: Spania, Portugalia, Irlanda și Grecia, cele mai puțin bogate dintre cele douăsprezece țări. În ansamblu, răspunsurile favorabile au trecut de la o medie de 46% în 1986 la 59% în 1990 (Eurobarometer, Probleme speciale, Caracteristici, 1974-1990).

Cum am putea explica această caracteristică? Naționalismul decade în Europa occidentală pentru că se naște o conștiință supranatională, printr-o interacțiune progresivă la mai multe niveluri: economic, militar, cultural și politic.

Consecințele interpenetrării economiilor europene sunt evidente și decisive. Fiecare țară este nevoită să întrețină relații comerciale cu alte țări, și în primul rând cu vecinii săi imediați. Pentru majoritatea țărilor, aproape jumătate din P.N.B. este obținut din export, mai ales în Europa. Economile vestice se interpenetreză. Sunt, fără îndoială, în competiție, dar dovedesc și dependență reciprocă. Considerând performanțele tehnologice curente, nici o țară europeană - nici chiar Germania, Franța sau Anglia - nu are un spațiu economic viabil. Această interdependentă generează o piață supranatională, în detrimentul izolaționismului și protecționalismului economic perimat.

Desigur, rivalitățile economice din vestul Europei persistă, în special la nivel regional, însă ele sunt aruncate pe un plan secundar de avantajele oferite de Piața Comună în competiția economică cu celelalte două puteri, S.U.A. și mai ales Japonia. Un gen de naționalism economic se vădește deja în Japonia, formulat de multă vreme în termeni doctrinari: "naționalismul economic poate fi considerat un tip postbelic, plin de semnificație, de naționalism, cantitativ diferit de versiunea antebelică. Deși un naționalism care servește în primul rând ca ideologie a clasei conducerii nu prea este compatibil cu democrația, naționalismul economic pare să aibă puterea de a reflecta aspirațiile

populare..." (Noguchi, p.97). Reacția europeană la un asemenea naționalism economic extern nu face decât să accentueze eroziunea naționalismului clasic în interiorul Europei de Vest.

În al doilea rând, din punct de vedere militar, patru decenii de război rece în epoca rachetelor, sub protecția umbrelor atomice americane, au arătat încă din anii '60 că nici o națiune nu ar putea rezista unui atac al gigantului estic, care, la rândul său, avea aceeași reacție față de Alianța Atlantică. Statul-națiune, prea slab de câteva decenii încăce pentru a-și proteja cetățenii împotriva superputerii estice, și-a pierdut o parte din funcțiile militare. Este semnificativ faptul că stabilimentele militare din țările occidentale nu mai sunt naționaliste. Nici o națiune europeană nu poate afirma azi că este independentă militar: naționalismul și-a pierdut temeliile militare. Dependența militară și interdependentă economică și-au combinat efectele.

În paralel, frontierele vechilor state ale Europei de Vest au primit, ca să zic așa, pecetea perpetuității: este de neconcepție astăzi un război între aceste țări, poate cu excepția Irlandei de Nord. În consecință, naționalismul vest-european, spre deosebire de cel est-european, nu se mai poate hrăni din dispute teritoriale.

Complexitatea tot mai mare a stratificării sociale este un alt aspect important al acestui drum spre o conștiință europeană. Fiecare țară europeană se caracterizează printr-o considerabilă diversitate internă, și aceasta din multe puncte de vedere. Există o similaritate internațională izbitoare între aceste diversități internaționale. Sunt mai multe asemănări între doi burgheri, unul francez și unul englez, decât între un englez din clasa de mijloc și un muncitor manual tot englez, sau între un avocat francez și un fermier francez. Există mai multe diferențe sociale în interiorul unei țări decât între țările lumii și asta la toate nivelurile: rata natalității, rata divorțurilor, dezvoltarea unor sectoare ale

COMPARÂND DECLINUL NATIONALISMULUI ...

economiei și decăderea altora, rata de șomaj, criza financiară a sistemului de securitate socială și.a.m.d. (Dogan și Pelassy, 1987).

Pe plan cultural, conștiința europeană a progresat enorm în ultimele decenii. O serie de sondaje ne ajută să ne facem o idee despre internaționalizarea rapidă a acestor culturi naționale. Astăzi, oamenii, ideile și bunurile circulă liber prin Comunitatea Europeană. În ultimele patru decenii, au trecut frontierele Europei mai mulți europeni decât în precedentele opt secole. În fiecare vară, milioane de oameni migrează din ținuturile nordice spre mările sudice. Televiziunea ignoră barierele naționale; Euroteleviziunea este deja o realitate. În ciuda diversității lingvistice, culturile devin din ce în ce mai puțin naționale și tot mai eclectice, mai ales pentru tineri și mai puțin pentru cei mai în vîrstă. Bineînțeles, mélangeul culturilor nu pătrunde în mod egal pretutindeni. Trei din patru germani au avut șansa să-și petreacă vacanța într-o altă țară europeană în ultimele decenii. Spania și Italia primesc în fiecare an un număr de turiști mai mare decât numărul locuitorilor lor adulți. Majoritatea tinerilor olandezi sunt familiarizați cu două limbi străine.

Ain putea clasifica țările în funcție de "sentimentele lor proeuropene". Eurobarometer a determinat în mai multe rânduri procentul celor ce militiază pentru integrarea europeană. În trei tipuri diferite de țări, nivelul atitudinilor favorabile a atins apogeul în 1973 și 1990. Primele țări sunt cele ale căror performanțe economice depind în mare măsură de export-import - în special Olanda, Belgia și Luxemburg - și care au dovedit cele mai puternice sentimente proeuropene. În al doilea rând, veneau țările pentru care Comunitatea Europeană era un soi de instituție protectoare: Republica Federală Germania înaintea căderii zidului berlinez, dar și Grecia, care simțea și ea în acea perioadă nevoia de protecție europeană. Si, în sfârșit, erau și țările care credeau că și pot rezolva mai eficient problemele naționale

prin intervenția suprastructurii europene. Mulți italieni credeau că eficiența administrației lor ar putea fi îmbunătățită dacă s-ar lua câteva decizii la Bruxelles și nu la Roma. Belgienei, de asemenea, priveau Comunitatea Europeană ca pe o sursă de legitimitate pentru "sistemul lor tribal". În caz de conflict între o reglementare franceză și o reglementare europeană acceptată de francezi, a doua prevalea întotdeauna. Încet, dar sigur, Parlamentul european își mărește domeniul de intervenție. Sondajele Eurobarometer indică periodic domeniile în care populația este gata să accepte reglementări comune și "armonizarea" legilor.

În majoritatea țărilor, partidele naționaliste de extremă dreapta reprezentă o fricație neglijabilă din electorat. Franța și Austria sunt singurele țări europene în care extremității de dreapta au obținut peste 10% din voturi în anii '80, dar aceasta este în primul rând o expresie a ostilității față de imigranți neeuropeni și nu față de celelalte țări europene. O analiză de conținut a ideologiei neofasciste a Frontului Național din Franța arată că acesta este mai degrabă rasist decât naționalist în sensul tradițional. Exprimându-se virulent împotriva imigranților din fostele colonii franceze din Africa, această mișcare de dreapta nu dovedește o ostilitate deschisă față de celelalte națiuni europene, deoarece liderii săi știu că nu ar fi o propagandă profitabilă. "Imigrația" este singurul lor argument eficient la nivelul unui electorat unde 10% din populația masculină activă somează. Soarta partidelor tradiționale de extremă dreapta din Europa occidentală este o consecință a declinului naționalismului. Grupurile activiștilor extremități pot atrage atenția mass media prin violența lor, însă sunt prea mici pentru a fi semnificative la nivelul eșantioanelor naționale.

Chiar și vocabularul politic s-a schimbat. Foarte puțini politicieni mai utilizează astăzi un vocabular xenofob sau șovinist. În Italia, cuvântul "patrie" a fost

înlocuit în forumul politic prin cuvântul "popor" și chiar prin cuvinte încă mai neutre, ca "teritoriu" sau "țară". Politicianul italian care pronunță emfatic "nazione" la un miting electoral, se placează singur în extrema dreaptă - cu excepția președintelui republicii în timpul ceremoniilor oficiale.

Datele din sondaje oglindesc realitatea. Ne e ușor să cădem de acord cu R.Inglehart (p.412): "Ideea că statul-națiune întruchipa o valoare supremă, adăpostul și singura protecție a unui mod de viață unic, a dispărut aproape cu total din Europa occidentală contemporană"

Turnul lui Babel în Europa

Una din principalele dificultăți în crearea unei comunități europene este multitudinea limbilor. Mult timp cel mai eficient vector al naționalismului popular din Europa a fost limba națională.

Celor patru limbi majore (engleză, franceza, italiana și spaniola) ar trebui să le adăugăm alte șapte "limbi de stat": olandeza, daneza, suedeza, norvegiana, finlandeza, portugheza și greaca - fără a mai pune la socoteală limbile regionale sau dialectele, ca velșa, catalana, basca. În acest turn al lui Babel din Europa occidentală răsună douăsprezece limbi. Europa orientală este arena istorică a altrei cacofonii: maghiara, poloneza, română, cehă, slovacă, sârba, croată, bulgara, albaneza, lituana, letona și estona. În total, Europa de Vest și cea de Est dețin 24 de limbi de stat, dintre care 19 sunt practic necunoscute în afara comunității în care sunt vorbite. Un grec și un suedez, un finlandez și un italian sau un olandez și un portughez nu pot comunica decât într-o a treia limbă, de cele mai multe ori engleză sau franceza. Bilingvismul într-o singură țară este posibil, dar numai pe baze teritoriale, ca în Elveția, Belgia sau Canada.

Un sondaj efectuat imediat după unificarea Germaniei, în douăsprezece țări ale Comunității Europene, despre lucrurile pe

care le au în comun toți germanii, a arătat că limbajul este considerat cel mai semnificativ, mai semnificativ decât memoria istorică colectivă, rudele, literatura, modul de viață, chiar și decât simbolul identității naționale. Germanii însăși au pus pe primul plan limba lor maternă (91%). Sondaje similare, dar privind alte țări, ar fi dat rezultate analoge. Ce au în comun în primul rând oamenii din Venetia și Calabria? Limba italiană.

Compromisurile sunt posibile în multe domenii, dar nu și în lingvistică. O limbă supraviețuiește sau moare; nu poate fi pe jumătate franceză și pe jumătate flamandă: dovedă este Belgia. Limbajele continuă să poarte identitățile naționale. Barierele lingvistice vor limita migrațiile din interiorul Europei, astfel încât pentru următoarele generații, majoritatea europenilor, ca și în trecut, vor trăi și vor mori în țara în care s-au născut. Acest continent va deveni probabil un soi de "creuzet". Majoritatea oamenilor vor fi "europeni cu crătină": francezi-europeni, englezi-europeni, germani-europeni și.m.d. Însă persistența cătorva limbi nu va împiedica - toți ceilalți factori jucându-și rolul lor - declinul lent, dar continuu, al naționalismului.

Un scenariu futuristic ar consta în eliminarea parțială din câteva profesii, printr-un proces treptat de-a lungul multor decenii, a limbilor europene minore, și, ca o a doua trăsătură seculară, s-ar observa o răspândire a unei noi latine vulgare, "engleză întreruptă" (care există deja în industria turistică și în întâlnirile internaționale ale oamenilor de știință) în concurență cu o engleză elitistă, literară.

Declinul naționalismului, accentuarea individualismului

Unii moraliști pretind că "oamenii nu mai cred în nimic". În realitate, valorile traditionale au fost înlocuite de valori noi,

COMPARÂND DECLINUL NAȚIONALISMULUI ...

una dintre ele dominându-le pe toate : individualismul. În societatea noastră de mulți ani anonime, un număr tot mai mare de oameni plasează individul în vîrful ierarhiei de valori - deasupra maselor, a claselor, a bisericilor și a națiunilor. Numai familia nucleară scapă acestei clasificări ierarhice.

Cerându-li-se să indice "cele mai importante caracteristici ale individului" marea majoritate a francezilor au ales "personalitatea" și doar foarte puțini au preferat "naționalitatea" sau "clasa socială" a individului (CNRS). "De ce depinde îmbunătățirea situației voastre personale?" a fost întrebăt publicul francez în iulie 1968. "În primul rând de efortul meu personal" a fost răspunsul dat de 49% ; "de cuceririle clasei mele sociale", au spus alii 23% și "de progresul economic al întregii mele țări", au răspuns 24% (CNRS).

"Pentru care din cauzele următoare ati fi gata să vă sacrificați sau să riscați?" întreba un sondaj Eurobarometer efectuat în 1982 în zece țări europene. "Pentru religia mea" au răspuns 7% din germani și belgieni și 4% din francezi și danezi (doar în Irlanda proporția a fost de 22%). "Pentru apărarea țării mele" a fost ales de un număr de oameni care i-ar face pe generali să urle. "Pacea", "lupta împotriva săraciei", "drepturile omului", "egalitatea sexelor" au fost menționate mult mai des. "Libertatea individului" a fost răspunsul cel mai frecvent, fiecare gândindu-se fără îndoială, la propria sa libertate.

"In ce fel de societate trăiți?" au fost întrebată englezii în 1987. "Într-o societate în care fiecare e pentru sine", au replicat 88% din britanici. Majoritatea adolescentilor și tinerilor din șapte democrații au admis că cel mai important lucru pentru ei este "să-și facă propria viață cât mai satisfăcătoare". Răspunsul imediat următor a fost "să fac ceva pentru societate", cu excepția Statelor Unite.

Datele de care dispunem în ce privește opinia publică sugerează că indivizii își văd dezvoltarea personală ca pe o

oportunitate care nu trebuie împlinită neapărat în comunitatea națională, ci uneori chiar împotriva ei. În consecință, există un puternic impuls de a pune interesele individuale mai presus de interesele grupului, valorile tradiționale de grup, cum ar fi patriotismul, degradându-se astfel treptat.

Individualismul distrugă naționalismul și solidaritatea socială, dar nu trebuie confundat cu egoismul. Individualismul este generat de caracterul pluralist al democrațiilor avansate și de conflictele dintre rolurile multiple jucate de cetățeni în societățile complexe numite postindustriale. Dihotomia naționalism-individualism trebuie interpretată în cadrul declinului general al tuturor ideologiilor, inclusiv al religiei. În ultima vreme, naționalismul și religia au mers mână în mână spre declin, în timp ce în alte epoci, se aliau pentru a-și menține poziția dominantă în sistemele de valori. Astăzi, individualismul provoacă la luptă aceste valori tradiționale.

Dinamica intergenerațională a declinului naționalismului

Declinul naționalismului va continua probabil, pentru că este înscriș în piramida demografică. Sondajele efectuate în aproape toate țările europene arată că tendințele naționaliste sunt mai puțin frecvente printre noile generații decât printre cele vechi. Există munți de statistică care atestă importanța acestei dinamici.

O comparație a rezultatelor unor sondaje inițiate de European Value Systems Study Group în 1981 și 1990-1991 în nouă țări arată că în numai zece ani s-a născut o prăpastie crescândă între cei mai tineri și cei mai bătrâni adulți din aceste țări: după ce că bătrâni nu se mai întorc ei la valorile tradiționale, tinerii adoptă tot mai mult valori nonconformiste, în special în domeniul naționalismului și religiei.

O altă cale de a studia această trăsătură potențială în funcție de atitudinea generațiilor, este de a împărți eșantioanele naționale în eșaloane de câte cinci ani. Pentru a se obține suficienți indivizi în fiecare eșalon, s-au combinat două sondaje Eurobarometer (aprilie 1982 și aprilie 1983). Primul eșalon este compus din cei născuți înainte de 1915, al doilea din cei născuți între 1916 și 1920 s.a.m.d. Ultimul eșalon îl grupează pe cei născuți între 1954 și 1958 (Eurobarometer, iunie 1983, p.55-57). A fost calculat un indicator care dovedește o relație semnificativă între eșaloane și nivelul mândrii naționale în 1982 - 1983. Proportia de oameni "mândri" este mai ridicată în rândul eșaloanelor mai în vîrstă, în special în Franța, Olanda și Belgia.

În cele șase țări pentru care este posibilă comparația, sentimentul de mândrie națională s-a diminuat în perioada 1970-1982. Indicatorul și-a pierdut 10% din valoarea inițială (Eurobarometer, iunie 1982, p.28).

Într-un sondaj special consacrat tinerilor având între 15 și 24 de ani, din zece țări europene, Tânărul din 1988 s-a arătat mai puțin mândru decât cei mai în vîrstă. Un sondaj aproape identic fusese efectuat în cinci țări în 1970. Putem, deci, să comparăm cum a evoluat opinia eșalonului născut în 1946-1950 din 1970, când aveau 21-24 de ani și până în 1982, când împliniseră 33 sau 36 de ani. Două lucruri ar trebui să ne atragă atenția. În primul rând, mândria națională era mai puternică printre cei mai bâtrâni decât printre cei tineri în ambele momente. În al doilea rând, nivelul mândriei naționale a scăzut pentru toate grupurile de vîrstă între 1970 și 1982. Forma curbelor-funcție de vîrstă variază în mică măsură de la țară la țară, între cele două date - declinul cel mai puternic înregistrându-se în Belgia, iar cel mai slab, în Germania (în această țară, nivelul mândriei naționale era deja foarte mic în 1970) (Eurobarometer, decembrie 1982, p.87-90).

Sciziunile dintre generații sunt confirmate de un nou sondaj în aprilie 1983. Dintre oamenii din zece țări europene care erau "foarte mândri" de țara lor, puțini erau tineri : 29% din tinerii între 15-24 de ani; 35% din cei între 25 și 34 de ani; 39% din cei între 45 și 54 de ani; 52% din cei între 55 și 64 de ani; și 54% din cei având peste 65 de ani (Eurobarometer, iunie 1983).

Într-un sondaj privind "cauzele care ar merita să se facă ceva pentru ele" efectuat în zece țări în aprilie 1982 printre tinerii între 15 și 24 de ani, două "cauze" tradiționale - "apărarea țării mele" și "credința religioasă" - au rămas printre ultimele dintre cele nouă cauze propuse. (Eurobarometer, aprilie 1982).

Aceleași întrebări au fost puse întregii populații adulte în iulie 1989 (Eurobarometer, noiembrie 1989). Comparând rezultatele celor două sondaje observăm o diferență semnificativă în toate cele zece țări între atitudinea populației foarte tinere și atitudinea celei mature.

Cum valorile de bază sunt flăcărite devreme în viață prin procesele de socializare, credințele de azi ale adolescentilor și adulților foarte tineri sunt o bună prefigurare a potențialelor credințe de mâine. Răspunzând la o întrebare despre importanța patriei în 1977 în Franța, numai 28% din întregul eșantion a declarat că aceasta este mai puțin importantă azi decât în trecut, iar 48%, că este la fel de importantă ca în trecut, iar 24%, că este la fel de importantă ca în trecut. Însă tinerii sub 25 de ani, aproape jumătate s-au mărturisit mai puțin legați de ideea de patrie (SOFRES, 1984, P.151-152)

Oare serviciul militar are consecințe pozitive sau negative în generarea de sentimente patriotice la tineri? Pentru 61% din cei sub 25 de ani, serviciul militar are o influență negativă; la fel pentru 46% din cei între 25 și 34 de ani; pentru 32% din cei între 35 și 49 de ani; pentru 37% din cei între 50 și 64 de ani; și pentru 24% din cei având peste 65 de ani (Duhamel, p.104).

COMPARÂND DECLINUL NAȚIONALISMULUI ...

În eventualitatea invadării teritoriului francez de către o armată străină, numai 7% din tinerii între 18 și 25 de ani ar fi de acord "să-și riște viața" indiferent de circumstanțe și de cauzele războiului; 56% ar face-o numai dacă ar fi siguri că țara lor "apără" o cauză dreaptă. Patriotismul nu mai este necondiționat, fără nici o legătură cu principiile morale sau ideologice; mulți oameni nu mai cred deja că ceea ce este bun pentru țara lor e apriori moral și just (Blanchet și Daniel, p.138).

O întrebare similară, "dacă Franța ar fi amenințată de o invazie străină, care ar fi reacția dv.?" a fost pusă de SOFRES în iunie 1987 unui eșantion național. Procentul de francezi care au declarat că "nu-și pot sacrifica viața pentru țara lor" a crescut progresiv de la generație la generație: de la 25% printre cei de peste 65 de ani la 44% printre cei între 18 și 24 de ani.

Jumătate din francezii între 18 și 24 de ani mărturiseau în 1977 că se simțeau mai apropiati de un străin din clasa lor socială decât de un francez dintr-o clasă diferită; și peste jumătate (58%) se simțeau mai aproape de un străin de vîrstă lor decât de francezii do-o vîrstă cu părinții lor. Evident, deci, că există o solidaritate generațională și de clasă care depășește fructările națiunilor (Blanchet și Daniel, p.139).

În Germania, întrebându-se în 1987 într-un sondaj Emnid, care este importanța steagului ca simbol național, proporția celor care au răspuns "nu este deloc necesar" a variat foarte mult în funcție de vîrstă: 15% dintre cei de peste 65 de ani; 19% dintre cei între 50 și 54 de ani; 25% din cei între 30 și 39 de ani; 49% din cei între 20 și 29 de ani; și 46% din cei sub 19 ani. Acest sondaj se referea la steagul Germaniei vestice (Index la International Public Opinion, 1987, p.478). Este foarte probabil ca atitudinea față de drapel ca simbol al Germaniei unite să fie foarte diferită.

Publicul este conștient de această diferență între generații. În Anglia, majoritatea celor sub 34 de ani au declarat în

martie 1988 că sunt mai puțin patrioți decât cei mai în vîrstă decât ei (Index la International Public Opinion, 1987-1988, secțiunea consacrată "Simbolurilor"). Percepții similare au fost observate și în alte țări europene.

Chiar și în Irlanda - cea mai tradiționalistă țară din Europa - dinamica generațională lucrează: numărul celor care nu au sau nu prea au încredere în armată este semnificativ mai mare printre tineri decât printre bătrâni (40% pentru eșalonul între 18 și 24 de ani, 11% pentru cei de peste 65 de ani). Cei mai tineri sunt mai puțin mândri de a fi irlandezi decât cei mai în vîrstă (Fogarty, p.161, 251).

Declinul naționalismului este mai vizibil în pădurile cele mai educate. Nu există excepție de la această tendință în țările europene. S-a întâmplat însă exact pe dos în 1848, la apogeul naționalismului, când elita intelectuală a fost cea care a purtat torta patriotismului în Europa. Faptul că cetățenii mai educați tind să fie mai puțin naționaliști, în vechiul sens al cuvântului, are consecințe potențiale importante. După cum spunea Richard Rose: "Guvernele care cheltuie mari sume de bani pentru a îmbunătăți nivelul de educație al cetățenilor lor, vor descoperi că acțiunile lor au avut drept consecință reducerea mândriei naționale a cetățenilor mai tineri". De fapt, partea cea mai tânără și cea mai bătrână a populației nu sunt identice social. Acest fenomen este vizibil în toate țările, fără excepție.

Există o puternică legătură între religiozitate și credințele naționaliste: tinerii, fiind mai puțin atașați de valorile religioase, se situează relativ jos pe scala atitudinilor naționaliste.

În concluzie, pretutindeni există diferențe evidențiat importante între tineri și cei mai în vîrstă. Care este semnificația reală a acestor scizii? Sunt posibile două interpretări teoretice: avem de-a face cu grupuri de vîrstă sau cu generații. În primul caz, este vorba despre un ciclu al vieții: tinerii de azi adoptă aceleși atitudini pe care

le-au avut părinții lor la aceeași vîrstă. Mai târziu, tinerii de astăzi vor avea aceleași păreri cu bătrâni contemporani cu ei.

Cel mai faimos exemplu de fenomen de vîrstă este rolul politic al studenților. Secolul douăzeci este marcat în cincizeci de țări de mișcări politice născute de studenți, de la Cairo la Tienanmen. Eruția studenților în arena politică a luat cele mai diverse forme, de la extrema dreaptă la extrema stângă. Apărând în Europa la începutul secolului, s-a răspândit și pe celelalte continente, înainte sau după accesul la independență a numeroase țări din Asia, Africa, Orientul Mijlociu sau Extremul Orient. Anul 1968 s-a întins ca o epidemie în zece țări. Aici avem de-a face în mod evident cu un fenomen de vîrstă - explicat de locul privilegiat de care se bucură studenții în societate - reînnoit periodic. Nu este un fenomen generațional.

În al doilea caz, observăm un efect generațional: tineretul de azi a fost influențat într-un asemenea grad de o serie de factori specifici circumstanțelor istorice contemporane, încât credințele lor pot fi explicate mai degrabă prin experiențele istorice și schimbările societății ca întreg decât prin faptul că sunt tineri.

Prima ipoteză trebuie exclusă fără ezitare dintr-un motiv evident: există un contrast real între credințele tinerilor contemporani și credințele tinerilor de acum douăzeci sau treizeci de ani. Putem demonstra empiric acest contrast deoarece deținem suficiente date din sondajele anilor '50 când tații și mamele tinerilor de astăzi erau tineri la rândul lor. În plus, după cum am observat deja, generațiile tinere și cele bătrâne sunt azi foarte diferite sociologic din punct de vedere al educației și al orientării religioase.

Desigur, unii tineri își pot schimba atitudinile pe măsură ce se maturizează. Totuși, nu avem de-a face numai cu categorii de vîrstă, ci și cu o schimbare generațională. O mare parte a tineretului de astăzi va continua să poarte noile valori pe care și le-a

făurit în ce privește religia, libertatea, egalitatea, munca, etica, sexualitatea și nationalismul. Generațiile mai în vîrstă par o ariergădă care apără valorile tradiționale împotriva grupurilor de tineri avocați ai valorilor non-conformiste.

Concluzii

Declinul naționalismului rezultă dintr-o mulțime de factori, unii dintre ei de importanță extremă, dar dificil de exprimat prin date empirice: perceptia rolului Europei de ieri și de azi în treburile lumii. Nici o națiune vest-europeană nu este mare. Toate sunt țări mijlocii sau mici iar două sunt niște mini-state. Însă toate laolaltă reprezintă un potențial demografic, economic, cultural, științific, militar și politic care l-ar putea condamna pe Oswald Spengler ca pe un fals profet, în special dacă Atlanticul de Nord devine un mare nostrum european.

Europa occidentală a trecut din 1945 încoace prin mai multe transformări sociale decât în precedentele două secole, mai ales în domeniul educației. Dintre toate variabilele care influențează sentimentele naționaliste, educația s-a dovedit a fi în fiecare țară una din cele mai importante. Astfel, putem evidenția următoarea relație: cu cât mai ridicat este nivelul educației, cu atât mai scăzut este nivelul atitudinilor naționaliste. Această relație este valabilă și pentru analizele longitudinale. Când comparăm tinerii din anii '30 cu tinerii din anii '80, comparăm doar parțial vîrsta *per se*. Lucrăm de fapt cu genuri diferite de populație, cu două generații diferite.

Faptul că statele liberale nu tind să lupte unul împotriva altuia pare un fapt universal acceptat. Astfel, declinul naționalismului poate avea drept cauză și faptul că, astăzi, toate țările Europei occidentale sunt state liberale, repudiind dictatura pe care mai toate au trăit-o înainte de cel de-al doilea război mondial.

COMPARÂND DECLINUL NAȚIONALISMULUI ...

Cele două mari țări care au cunoscut după război cea mai puternică dezvoltare economică, Germania și Japonia, sunt în același timp cele care au manifestat în ultimele decenii și o hotărâtă atitudine anti-militaristă. Sunt ele anti-militariste datorită viei memorii colective a înfrângerii sau, după cum sugerează Richard Rosecrance, din cauza performanței lor ca "state comerciale"? Sunt oare conștiinții germanii și japonezii că dezvoltarea economică a țărilor lor a fost mult favorizată de cheltuielile militare scăzute? În ce măsură raționalitatea este implicată în antimilitarismul lor?

Un aspect semnificativ al acestei comparații longitudinale și internaționale este ubicuitatea acelorași trăsături de bază, toate țările mișcându-se în aceeași direcție, chiar dacă viteza transformării diferă.

O altă lecție demnă de reținut privește conceptul de cultură civică. Dacă valorile de bază se pot schimba atât de mult de la generație la generație, nu ar trebui oare să reconsiderăm pertinența conceptelor de cultură civică și caracter național, care i-au sedus pe atâția oameni de știință din 1963 încocace?

Una dintre cele mai importante descoperiri ale acestei analize poate fi faptul că, în distribuția valorilor de bază, diferențele între națiuni sunt mai mari decât diferențele între țări. Eterogenitatea fiecărei națiuni este mai semnificativă decât diversitatea națiunilor.

Spectrul Armatei Roșii a intervenit ca un catalizator în înflorirea conștiinței vest-europene, atât la nivel de masă, cât și la nivelul elitelor, după cum dovedesc analizele de conținut ale dezbatelor parlamentare și autobiografiile diversilor lideri. Odată cu implozia imperiului sovietic, această amenințare a dispărut, însă între timp, integrarea europeană a cunoscut un avans decisiv iar naționalismul în interiorul Europei vestice a trăit un declin fără precedent.

Nu există o modalitate de a compara ponderea sentimentelor defetiste la occidentali cu tendințele defetiste din

Uniunea Sovietică în același moment. Însă fenomenul de implozie poate hrăni speculațiile retrospective.

Dozajul loialității naționale și al conștiinței supranationale variază semnificativ de la țară la țară, de la națiune la națiune și de la categorie socială la categorie socială. În ultimele trei decenii, Olanda a fost cea mai europeană, iar Anglia cea mai puțin europeană, și aceasta dintr-o multitudine de motive, dintre care cel economic prevalează. Cei implicați în agricultură tind să-și protejeze mai bine interesele regionale decât cei care lucrează în alte domenii. Opinia muncitorilor urbani diferă în funcție de competitivitatea sectorului lor industrial. Bărbații sunt mai bine informați decât femeile în ce privește problemele Pieței Comune și, în același timp, mai doritori să ia poziție, pozitivă sau negativă. Cea mai importantă sciziune însă este, după cum am evidențiat deja, cea generațională.

Acest cseu s-a oprit asupra atitudinilor, valorilor și sentimentelor cetățenilor, fără a acorda suficientă considerație aspectelor instituționale, a căror analiză ar cere un demers diferit. Este evident totuși că națiunile sunt organizate în state și că avem de-a face de fapt cu state-națiune, cu societăți complexe, pătrunse în profunzime și reglementate de administrații de stat. Integrarea europeană nu implică numai balanță schimbătoare între loialitatea națională și orientarea supranatională, ci și ceea ce numim "armonizarea" legilor și regulilor. Parlamentul european, consiliul, comisia și birocracia iau inițiative și decizii care au ca rezultat reducerea suveranității naționale. Acest transfer al puterii de la nivelul național la nivelul supranational este rareori spectaculos, dar este consistent și eficient. Există deja o reglementare europeană în diverse domenii afectând viața cotidiană a populației. Sondajele efectuate periodic la nivel național și european indică că de departe și că de rapid ar putea sau ar trebui să avanseze "Eurocrați". Loialitatea supranatională este hrănita permanent de o

legislație supranațională. Suveranitatea statelor-națiune este redusă încet, dar progresiv de un soi de suveranitate confederală, numită vag "Comunitate". Cetățenii reacționează tot mai mult la substanța politicii europene, și exprimă opinii mai degrabă asupra problemelor economice și sociale decât asupra valorilor naționale de bază.

Sunt cetățenii Californiei și Texasului mai loiali față de statul lor sau față de

Statele Unite? Baza legitimității și localizarea puterii sunt clare pentru toți. Pentru moment și de multă vreme începând, sursa puterii și legitimității în Europa occidentală va rămâne în cadrul statului-națiune într-un teritoriu delimitat foarte clar. Integrarea vest-europeană este un proces puternic și aparent ireversibil, dar încă nu încă o realitate plină. Direcția este predictibilă, nu însă și viteza schimbării. Poate fi un drum încă foarte lung.

Tabel 1. Defetism. Desigur cu toții sperăm să nu mai existe un alt război, dar dacă ar apare această posibilitate ați fi dispusi să luptați pentru țara dvs.?

	DA (%)	NU (%)	? (%)
Marea Britanie	61	29	10
Franța	43	46	11
Germania	35	41	23
Italia	31	54	15
Spania	54	28	18
Belgia	27	49	23
Olanda	46	35	19
Danemarca	59	23	19
Suedia	79	11	10
Norvegia	83	10	7
Finlanda	69	24	7
Irlanda	50	31	19
USA	66	24	10
Canada	57	32	10
Australia	71	22	7
Japonia	19	46	35

Tabel 2. Încrederea în armată

	Foarte mare (%)	Mare (%)	Nu foarte mare (%)	Deloc (%)	? (%)
Marea Britanie	34	44	18	2	1
Franța	13	38	22	22	4
Germania	10	42	38	10	-
Italia	17	38	28	17	-
Spania	24	38	25	11	2
Belgia	7	33	34	19	6
Olanda	6	35	43	14	2
Danemarca	9	30	43	16	1
Suedia	8	50	29	5	1
Norvegia	16	50	29	5	1

COMPARÂND DECLINUL NAȚIONALISMULUI ...

	Foarte mare (%)	Mare (%)	Nu foarte mare (%)	DeLOC (%)	? (%)
Finlanda	9	59	29	2	1
Irlanda	33	43	21	3	1
USA	37	42	17	3	1
Canada	17	40	32	7	3
Australia	22	44	29	4	1
Japonia	6	28	50	14	3
Mexic	21	28	35	16	-

Tabel 3. Religiozitatea și încrederea în armată

Incredere în armată	Religios		Nereligios		Ateu		Toti	
	DA (%)	NU (%)	DA (%)	NU (%)	DA (%)	NU (%)	DA (%)	NU (%)
Marea Britanie	82	17	79	20	69	31	79	19
Franta	64	32	42	54	26	71	51	43
Germania	60	39	41	59	13	87	52	48
Italia	60	40	31	69	22	78	55	45
Spania	71	27	47	52	23	77	62	37
Olanda	49	49	27	71	24	72	42	56
Belgia	42	53	38	59	25	60	41	54
Irlanda	78	28	69	31	27	77	74	24
USA	81	19	73	27	59	41	76	20
Japonia	37	56	35	62	27	70	35	62

Tabel 4. Cauze care să merite să faceți ceva pentru:

Răspuns multiplu	Franta (%)	Marea Britanie (%)	Germania (%)	Italia (%)	Belgia (%)	Olanda (%)	Danemarca (%)	Irlanda (%)	Grecia (%)	Luxemburg (%)
Apărarea națională	19	24	15	17	11	7	16	13	37	21
Religia	4	12	7	15	7	11	4	22	18	10
Libertate individ.	57	36	44	41	39	34	28	32	71	51
Drept. omului	53	48	48	50	49	59	52	44	68	64
Puterea	53	26	34	31	38	31	36	36	57	56
Pacea în lume	75	51	63	72	66	64	66	45	83	84
Protecția	35	30	48	28	38	49	39	25	48	53
Miscrea rev.	7	3	5	5	4	2	5	2	17	3

Tabel 5. Individualism versus naționalitate și clasă. În opinia dvs. care este cea mai importantă caracteristică a unui individ: naționalitatea, clasa socială de care aparține ori propria personalitate?

Franța	Catolici practicanti (%)	Nepracticanți (%)	Agnostici (%)	Toți (%)
Naționalitate	6	4	1	4
Clasă socială	7	10	8	8
Personalitate	83	78	84	81
Altele	4	5	6	5
?	1	3	1	2

Note și bibliografie

Abrams Mark, David Gerard și Noel Timms (1985), *Values and Social Change in Britain*, London, MacMillan.

Allard Erik (1981), "Ethnic Mobilization and Minority Resources", *Zeitschrift fur Soziologie*, 10,4, p.427-437.

Armee de Terre (Etat-Major de l'), Centre de Relations Humaines (1989), *Force et Calme des Troupes. La forme psychologique des unités*. Paris: Ministere des Armees.

Balibar E. și J.Wallerstein (1988), *Nation, classe: les identités ambiguës*, Paris: La Decouverte.

Beyne, Klaus von (1986), "National Consciousness and Nationalism: The Case of the Two Germanies", *Canadian Review of Studies in Nationalism*, XII, 2, pp.227-248.

Birch,H.Anthony (1989), *Nationalism and National Integration*, London: Unwin - Hyman.

Blanchet, Jean Paul and Joseph Daniel (1978), "Les Jeunes et la France ou les enfants d'apres mai". În *SOFRES l'Opinion Francaise en 1977*. Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.

Braungart, R.G. și M.M.Braungart (1986), "Youth Problems and Politics in the 1980s: Some Multinational Comparisons", *International Sociology*, Vol.I,No.4, pp.359-380.

Calvaruso,Claudio și Salvatore Abbruzzese (1985), *Indagine sui Valori in Italia*, Torino, Editoria Internazionale.

Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS), sondaj iulie 1968, eșantion national 3.200 (nepublicat).

Chrypinski, C.Vincent (1989), "Church and Nationality in Postwar Poland". În Ramet,op.cit. pp.241-263.

Csepeli, Gyorgy (1984), "Negative Identity in Hungary" în limba ungără, *Social Research*. Publicată pe sfert de Academia Ungară de Științe, pp. 27-38.

Demoskopie (Institut fur) (1981), *Einge Generation Später,Bundesrepublik Deutschland 1953-1979*, Allensbach, Institut fur Demoskopie.

Dogan,Mattei (1988), *Comparing Pluralist Democracies: Strains on Legitimacy*. Boulder, Colorado: Westview Press.

COMPARÂND DECLINUL NAȚIONALISMULUI ...

- Dogan, Mattei și Dominique Pelassy (1987), *Le Moloch en Europe: Etatisation et Corporatization*. Paris: Economica.
- Doxa (Bollettino della), Milan, Instituto per l'Analisi dell'Opinione Pubblica (1946).
- Duhamel, Alain (1978), "Le Consensus Français". În *SOFRES L'Opinion Française en 1977*, pp.87-116. Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.
- Ester, Peter și Loek, Halman (1990), "Basic Values in Western Europe: An Empirical Exploration", Raport la Congresul Mondial de Sociologie, Madrid.
- Eurobarometer, Public Opinion in the European Community (1971-1990), Comisia Comunității Europene, problemele 1-33.
- Eurobarometer, Special Issue on Trust in other Nationalities, decembrie 1980.
- Eurobarometer, Special Issue on Racism and Xenophobia, noiembrie 1989.
- Eurobarometer, Special Issue on Trends 1974-1990, martie 1991.
- Fogarty, Michael, Liam Ryan și Joseph Lee (1984), *Irish Values and Attitudes*. Dublin: Dominican Publications.
- Girnius, Kestutis K. (1989), "Catholicism and Nationalism in Lithuania". În Ramek, op.cit. pp.109-137.
- Halman L., F. Heunks, R. de Moor, H. Zanders (1987), *Traditie, secularisatie en individualisering. Een studie naar de waarden van de Nederlanders in een Europees context*, Tilburg, Tilburg University Press.
- Harding, Stephen, David Phillips și Michael Fogarty (1986), *Contrasting Values in Western Europe*. London: MacMillan.
- Index to International Public Opinion, editat de Hastings E.H. și P.K. Hastings (1981, 1982, 1987). Westport, Connecticut: Greenwood Pres.
- Hobsbawm, Eric, *Nations and Nationalism since 1870*, Cambridge University Press, 1970.
- Hofrichter, Jurgen and Oskar Niedermayer (1991), *Cross-border Social European Integration: Trust between the Peoples of the European Community*, Zentrum für Europäische Umfragenanalysen und Studien (mimeo).
- Inglehart, Ronald (1990), *Culture in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald și Jacques-Rene Rabier (1984), "La confiance entre les peuples: determinants et conséquences", *Revue Française de Science Politique*, Vol.34, No.1 February pp.5-47.
- Kohn, Hans (1968), "Nationalism", în *International Encyclopaedia of the Social Sciences*. New-York: MacMillan and Free Press.
- Ladd, Everett Carll (1985), *Examining the American Idea of Nation*. Lucrare prezentată la Congresul Asociației Internaționale de Științe Politice, la Paris.
- Lepsius, M. Rainer (1985), "The Nation and Nationalism in Germany", *Social Research*, Vol.52, No.1, primăvară, pp.43-64.
- Linz, J. Juan (1985), "From Primordialism to Nationalism". În coordonarea lui Edward A. Tiryakian și Ronald Rogowski, *New Nationalisms and the Developed West*. London: Allen and Unwin, pp.203-253.